

Ελένη Ψαραδάκη

Η «κρητικότητα» της ταυτότητας στους Τουρκοκρητικούς του Bodrum: Ο ρόλος των τραγουδιών

ABSTRACT

The paper focuses on data of Cretan Turks living in Bodrum (Αλικαρνασός), a maritime city of Turkey opposite the Greek island of Kos. The case study provides us with assorted conclusions but the present article focuses on the memories related to music and analyzes the sort of songs that the Cretan Turks recall in different situations.

More specifically, we are interested in the social identity of this social group and the way it appears in its present form through different age groups and generations. As Cretan Turks called this identity “Cretan” (“κρητική”), we have researched when and how they use it. An important confirmation is that these people choose to talk about an invented identity which is associated with the past and the event of the Population Exchange of their ancestors.

Concerning the songs Cretan Turks remember, we understand that they are a blend of linguistic elements of Crete in the early 20th century, which have been transferred from their ancestors, and musical motifs, which have been added over the years, coming from the Greek islands.

Finally, in the case study of Cretan Turks, there is a collective memory consisting of ideas and images produced in the present, and as a result, this memory is composed not only of memories but also of new elements. Consequently, the announcement focuses not only on similarities in the Cretan identity of the two places (Crete and Bodrum), but also on the way they have been transformed by adding new, modern elements. In fact, it is an attempt to highlight some aspects of the invented traditions, such that of the Cretan Turks of Bodrum, who insist on defining themselves as “Cretans”.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Τουρκοκρητικοί, τραγούδια, ταυτότητα, κρητικότητα

Η ανακοίνωση βασίζεται σε υλικό επιτόπιας έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής που εκπονείται στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με θέμα τις μνήμες και την αναπαραγωγή ταυτότητας στους Τουρκοκρητικούς του Bodrum (Αλικαρνασός), παραθαλάσσιας πόλης της Τουρκίας απέναντι από την Κω.

Αν και στο πλαίσιο της έρευνας αναζητήθηκαν όψεις της κρητικής ταυτότητας σε διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής, το παρόν άρθρο επικεντρώνει στον ρόλο των τραγουδιών ως μέσο διατήρησης της μνήμης και της «κρητικότητας» της ταυτότητας. Ο όρος «κρητικότητα» χρησιμοποιείται –και μάλιστα σε εισαγωγικά– για να δηλώσει την επινοημένη παράδοση ως προς το κρητικό παρελθόν και την προσπάθεια ανάδειξης μιας συνέχειας σε σχέση με τον τόπο καταγωγής από τους απογόνους Τουρκοκρητικών στο πέρασμα του χρόνου. Δανειζόμενη τον

όρο από τον Hobsbawm ως επινοημένη παράδοση εννοείται η ανάγκη ορισμένων κοινωνικών ομάδων να διασφαλίσουν ή να εκφράσουν κοινωνική συνοχή και ταυτότητα και να δομήσουν κοινωνικές σχέσεις (Hobsbawm 2004b, 297), παρουσιάζοντας συχνά παραδόσεις, οι οποίες έχουν πρόσφατη προέλευση.

Μελετώντας την κοινωνική μνήμη και τον ρόλο της στην αναπαραγωγή ταυτότητας ως προς την περίπτωση των Τουρκοκρητικών, όπως αυτά εκφράζονται μέσω του τραγουδιού και των κοινωνικών περιστάσεων στις οποίες αυτό επιτελείται, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για συλλογική μνήμη, η οποία συνίσταται σε ιδέες και εικόνες που γεννιούνται στο παρόν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα αυτή η μνήμη να συγκροτείται όχι μόνο από αναμνήσεις αλλά και από αναπλάσεις. Συνεπώς η ανακοίνωση δεν εστιάζει στις ομοιότητες της κρητικής ταυτότητας των δύο τόπων (της Κρήτης και του Bodrum), αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι παραδόσεις μεταφέρονται στην κάθε γενιά, ή/και έχουν μετασηματιστεί με την προσθήκη νέων σύγχρονων στοιχείων. Επιπλέον επιχειρείται η ανάδειξη όψεων της επινοημένης παράδοσης, η οποία επιμένει να ορίζεται από τους ίδιους ως «κρητική».

Σε αυτό το πλαίσιο αναζητήθηκαν λεκτικοί τρόποι ανάκλησης της μνήμης, όπως κρητικά τραγούδια ή μαντινάδες που επιζούν στο παρόν. Διαπιστώθηκε ότι σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις, συγκεντρώσεις σε παρέες ή τελετές οι Τουρκοκρητικοί –ακόμα και εκείνοι που δε γνωρίζουν και δεν μπορούν να μιλήσουν στα κρητικά– ανακαλούν τραγούδια που τα συνδέουν με το παρελθόν και την καταγωγή τους. Οι αφηγητές θυμούνται τους προγόνους τους να τραγουδούν και αναφέρουν με παράπονο ότι οι ίδιοι ξέχασαν.

Τα άτομα θυμούνται αποσπάσματα τραγουδιών παραλείποντας μέρη τους ή τα τραγουδούν με λάθη σε ορισμένους στίχους στον σωστό ωστόσο ρυθμό. Πολλές φορές επίσης οι αφηγητές, αν και τους ζητήθηκε να θυμηθούν κάποιο κρητικό άκουσμα από τους προγόνους τους, «κάλυψαν την άγνοιά τους» αναφέροντας τραγούδια διαφόρων κατηγοριών (μαντινάδες, ριζίτικα, νησιώτικα, λαϊκά), τα περισσότερα από τα οποία είχαν ακούσει σε μεταγενέστερο χρόνο στο ραδιόφωνο.

Ειδικότερα σε συνεντεύξεις με Τουρκοκρητικούς ακούστηκαν με κρητική προφορά τα εξής αποσπάσματα:

*«Καναρίνι μου γλυκό, συ μου πήρες το μυαλό,
το πρωί που με ξυπνάς, όταν γλυκοκιληδάς.
Τώρα εσύ τα ξεχνάς, μ' άλλη παίζεις γελάς
και τους όρκους πατάς και με λησμονάς».*

*«Σαμιώτισσα, Σαμιώτισσα, όντε θα πας στο Σάμο
Μαλαματένια τα σκουπιά, θα 'ρθω να σε πάρω».*

Στο τελευταίο δίστιχο το άτομο ανακαλεί ως κρητικό ένα παραδοσιακό νησιωτικό τραγούδι. Οι στίχοι εμφανίζονται αλλαγμένοι και έχει ενσωματωθεί σε αυτούς η λέξη «όντε» (η οποία χρησιμοποιείται και στην κρητική –μεταξύ άλλων– διάλεκτο) αντί της

ελληνικής λέξης «όταν». Επιπλέον εμφανίζονται εκφραστικά λάθη στη γλώσσα, η οποία χρησιμοποιείται σπανίως πια. Σε περιπτώσεις μάλιστα που, όπως εδώ, τα κρητικά ήταν μόνο προφορική γλώσσα, ο ρυθμός εξαφάνισής τους είναι ακόμα πιο ταχύς, μιας και δεν υπάρχουν κανόνες γραμματικής και γραφή. Η αναφορά «στο Σάμο» σε ουδέτερο γένος αντί για το θηλυκό «στη» είναι ένα τέτοιο παράδειγμα, όπως επίσης και η λέξη «σκουπιά» αντί της λέξης «κουπιά».

Άλλα τραγούδια που αναφέρθηκαν από Τουρκοκρητικούς δεύτερης γενιάς ήταν το λαϊκό τραγούδι με τίτλο «Φύγε κι άσε με» (Πάνου Γαβαλά):

*«Για το χατίρι σου άσπρισα και γέρασα,
τόσα θάσανα τη ζωή μου επέρασα.
Φύγε κι άσε με ν' απομείνω μόνος μου,
η φτωχή καρδιά που σ' αγάπησε πολύ,
δώσε μου απονιά την καλή σου τη φωνή»*

όπως και το τραγούδι «Το γελεκάκι», ένα τραγούδι που δεν είναι κρητικό, αλλά ελαφρό σε ευρωπαϊκό ρυθμό και μεταγενέστερο της Ανταλλαγής. Το συγκεκριμένο γεγονός δείχνει για άλλη μια φορά ότι μέσω του ραδιοφώνου οι Τουρκοκρητικοί άκουγαν τραγούδια ελληνικά.

Γενικώς παρατηρείται ότι ο τόπος εκλαμβάνεται ως κάτι το ομοιογενές με αποτέλεσμα το κρητικό στοιχείο να μη διαχωρίζεται από το νησιωτικό στοιχείο. Καθώς προσπαθούν τα άτομα να ανακαλέσουν μουσικές αναφορές των προγόνων τους, συχνά αναφέρουν νησιώτικα τραγούδια ή τραγούδια που έχουν μεταφραστεί και στην τουρκική γλώσσα, όπως το «Καναρίνι μου γλυκό». Φαίνεται έτσι πως η Ελλάδα, ιδιαιτέρως για εκείνους που δεν έχουν επισκεφθεί την Κρήτη, έχει μετατραπεί σε φανταστικό τόπο χωρίς διακριτά όρια. Στο σημείο αυτό παρατηρείται ότι έχει επισημάνει και ο Halbwachs, ότι «μια νέα κοινότητα μετασχηματίζει και προσαρμόζει αυτές τις παραδόσεις και την ίδια στιγμή τις επαναγράφει, αλλάζοντας τη θέση τους στον χρόνο και τον τόπο» (Halbwachs 1992, 219).

Τα άτομα συνδέουν και ταυτίζουν τη μνήμη με τη γλώσσα. Το γεγονός ότι πολλοί από τους ερωτώμενους δεν μπορούν να μιλήσουν πια κρητικά ερμηνεύεται από τους ίδιους ως απώλεια μνήμης. Παρατηρείται ωστόσο ότι τραγούδια που οι ίδιοι είχαν ακούσει στην παιδική τους ηλικία ανακαλούνται πιο εύκολα. (Τέτοιο παράδειγμα είναι το τραγούδι «Όταν θα πάω κυρά μου στο παζάρι»). Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι τα παιδιά των Τουρκοκρητικών, παρόλο που ζούσαν μακριά από την Κρήτη, μεγάλωναν με παιδικά τραγούδια που μεταβιβάστηκαν μέσω των γενεών.

Τα τραγούδια ωστόσο που σιγοτραγούδησαν οι αφηγητές δεν ήταν μονάχα εύθυμα ή με ανάλαφρη διάθεση. Συχνά χρωματίζονταν με νοσταλγική διάθεση και αποτέλεσαν μέσο έκφρασης της τραυματικής εμπειρίας της Ανταλλαγής (Ζαϊμάκης 2008, Τσιμουρής 1999, Tsimouris 2004). Όπως συνέβη και με τους Μικρασιάτες στην Ελλάδα, οι Τουρκοκρητικοί μέσω των τραγουδιών και κυρίως με τη χρήση μαντινάδων εξέφραζαν τα παράπονα, τον πόνο από την απώλεια του τόπου. Πολλές φορές μάλιστα το περιεχόμενο των μαντινάδων σχετιζόταν

με τη θάλασσα και φαίνεται πως είχε μεταφορική σημασία και παρέπεμπε στην τραυματική εμπειρία της Ανταλλαγής. Ενδεικτικά:

*«Όπως δέρνηεται η θάλασσα, επάει ομπρός κι οπίσω
ετσά δα δέρνομαι κι εγώ ωστό να ξεψυχίσω».*

Στο Bodrum οι μουσικές πρακτικές αρχικά φαίνεται να εκφράστηκαν στο ιδιωτικό οικογενειακό πλαίσιο. Κυρίως στις γιορτές ο οικιακός χώρος μετατρέποταν σε χώρο εορτασμού, όπου συγκεντρώνονταν για να γιορτάσουν οι γείτονες και οι συγγενείς.

Γενικά κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, αλλά και σε συζητήσεις με απογόνους Τουρκοκρητικών εκτός της διαδικασίας της ηχογράφησης, οι ίδιοι είχαν συχνά τη διάθεση να πουν μαντινάδες και τραγούδια, ακόμα κι αν δεν τους είχε ζητηθεί. Από τις αφηγήσεις επίσης φάνηκε ότι οι Τουρκοκρητικοί χρησιμοποιούσαν τις μαντινάδες και για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους ή να αστείευτούν. Οι μαντινάδες ήταν στοιχείο της καθημερινότητας, το οποίο διαμόρφωνε και την ιδιαίτερή τους ταυτότητα. Ενδεικτικά:

*«Άχι τα περαζούμενα κι άχι τα περασμένα
και να γιαγέρνουνε πίσω στο χρόνο μίαν ημέρα».*

Σαν μαντινάδες ανακαλέστηκαν και οι εξής στίχοι από τραγούδια:

*«Η κρητικιά μου λεμονιά και πού θα σε φυτέψω
θα σε φυτέψω στην καρδιά, τότε σας, θα σε κερδέψω».*

*«Στο μικρό μου στον κήπο, στη μικρή μου αυλή,
δεν ανθίζουν λουλούδια γιατί λείπεις εσύ».*

Το πρώτο δίστιχο αποτελεί μέρος από παραδοσιακό χορό της Χίου («Πυργούσικος») και το δεύτερο απόσπασμα από το τραγούδι «Στο μικρό μου τον κήπο». Και αυτή τη φορά και τα δύο τραγούδια, όπως και άλλα που ανακαλέστηκαν στη μνήμη κατά τις αφηγήσεις, είναι ερμηνευμένα από λαϊκούς Έλληνες τραγουδιστές τη δεκαετία κυρίως του 1960 και εκφράζουν κατεξοχήν τον λαϊκό πόνο. Ο Στέλιος Καζαντζίδης και ο Πέτρος Αναγνωστάκης είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων καλλιτεχνών. Παρατηρείται επομένως το παραδοσιακό να μετασχηματίζεται σε λαϊκό εξαιτίας των ακουσμάτων με τα οποία τα άτομα έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση.

Αναφερόμενοι στο τραγούδι ως γλωσσική έκφραση, δεν μπορούν να παραληφθούν και τα νανουρίσματα ως μέσο διατήρησης της μνήμης και της ταυτότητας. Τα ακούσματα της παιδικής ηλικίας διαπιστώθηκε ότι ήταν ιδιαίτερος σημαντικά και διαμόρφωσαν τη μετέπειτα ενήλικη μνήμη. Τέτοια νανουρίσματα:

*«Μόσχο και μοσχοκάρυδο και μόσχος και κανέλες
του έδωσε η μάνα του και του καμε κοπέλες».*

«Κούνια γιαλέσα όμορφο κοπέλα. Να κάμω εγώ νανά,
κάμε νανά κοπέλα μου, κάμε νανά μωρό μου».

Πέρα από το τραγούδι οι Τουρκοκρητικοί, έστω και μέσω μιας αμυδρούς εικόνας, αναφέρθηκαν στους κρητικούς χορούς, παρόλο που στη δική τους περίπτωση η κρητική χορευτική παράδοση δεν επιβίωσε, καθώς ο χορός απαιτεί ρυθμό –βασικό στοιχείο του χορού– δε διατήρησε στο νέο περιβάλλον την κοινωνική του δύναμη, σύμφωνα με την Cowan (Cowan 1998, 139).

Μια βασική διαπίστωση είναι ότι αυτό που επιλέγεται και προβάλλεται από την εξεταζόμενη πληθυσμιακή ομάδα ως «κρητικό» είναι μια επινοημένη ταυτότητα, το περιεχόμενο της οποίας δεν είναι άσχετο από την ιστορική πορεία του συγκεκριμένου πληθυσμού από τον τόπο καταγωγής του στον νέο χώρο εγκατάστασης. Τα τραγούδια που έρχονται στο φως στο παρόν είναι ουσιαστικά ένα κράμα από γλωσσικά στοιχεία της Κρήτης των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία έχουν μεταβιβαστεί από τους προγόνους τους και από μουσικά μοτίβα του νησιωτικού ελληνικού χώρου, που έχουν προστεθεί στο πέρασμα των χρόνων. Αυτό εξηγείται αν ληφθεί υπόψη ο ρόλος της οικογένειας ως φορέα μνήμης αλλά και εκείνος της επαγγελματικής ομάδας στην οποία κάποιος εντάσσεται. Μιας και οι περισσότεροι Τουρκοκρητικοί στο Bodrum ασχολήθηκαν με επαγγέλματα της θάλασσας, η γειτνίαση και οι συναλλαγές με νησιά του Αιγαίου και όχι με την Κρήτη συνετέλεσε στη δημιουργία αυτού του κράματος.

Παρατηρείται επομένως ότι οι μνήμες των ατόμων, αν και ανακαλούνται ως παλιές, συχνά είναι μεταγενέστερες. Αυτό συμβαίνει διότι τα άτομα επαναπροσδιορίζουν τη μνήμη τους με βάση το παρόν και τις ανάγκες προβολής του. Κατά συνέπεια δημιουργούνται επινοημένες τελετουργίες (γιορτές, εκδηλώσεις, κλπ) που διεκδικούν τη συνέχεια με ένα συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν, την οποία τα άτομα επιτυγχάνουν όχι μόνο μέσω μουσικών πρακτικών αλλά σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία της καθημερινής τους ζωής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. Cowan (1998), «Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα», Κώστας Κουρεμένος (μτφρ.), Ελένη Παπαγαρουφάλη (επιστημονική θεώρηση), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- M. Halbwachs (1992), "On collective memory", London, University of Chicago Press.
- E. Hobsbawm (2004), «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», E. Hobsbawm, T. Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Θανάσης Αθανασίου (μτφρ.), Αθήνα, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο.
- Γ. Ζαϊμάκης (2008), «Πολιτισμική ταυτότητα, μουσικές πρακτικές και βιογραφικά ρήγματα σε Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο», *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη, Πρακτικά Ημερίδας*, Ηράκλειο-Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 157-175.
- Γ. Τσιμουρής (1999), «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: η περίπτωση των Ρεϊσντεριανών Μικρασιατών προσφύγων», Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 211-238.
- G. Tsimouris (2004), "Musical Memories of the Greek Catastrophe and Local Bards as Emblems of Belonging: The Case of Maria Kouskoussaina", *Oral History Society*, vol. 32, No1, 59-70.